

بایسته‌های حاکم بر سیره معیشتی و اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام

حسن صادقی پناه^۱، حمیدرضا مطهری^۲، حسین عبدالحمیدی^۳

چکیده

سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام همواره مورد توجه اندیشمندان و عالمان شیعه بوده و از ابعاد مختلف بررسی شده است. یکی از ابعاد مهم این سیره بایسته‌های حاکم بر سیره معیشتی و اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام است که تاکنون کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است. در پژوهش حاضر این موضوع با رویکردی تاریخی به روش توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی بایسته‌های حاکم بر سیره معیشتی و اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام بررسی شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که بایسته‌های حاکم بر سیره امام علی علیه السلام در مسئله معیشت و اقتصاد عبارتند از: آخرت‌محوری، کم‌هزینگی، رعایت حقوق مستضعفان و محرومان، رفع نیاز محرومان، اهمیت دادن به کار و تلاش، تولید شغل برای دیگران و کارآفرینی، نظم و وجدان کاری، تدبیر و برنامه‌ریزی و استفاده از ثمره اموال با حفظ اصل آن. این بایسته‌ها همواره در برنامه معیشتی و اقتصادی امیرمؤمنان علیه السلام به صورت عملی و مستمر مورد توجه بوده است.

واژگان کلیدی: بایسته‌های معیشتی و اقتصادی، سیره معیشتی و اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام، کار و تلاش از منظر امام علی علیه السلام، معیشت و اقتصاد در احادیث.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۸
۱. استادیار مجتمع آموزش عالی تاریخ، سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: h_sadeghipanah@miu.ac.ir

۲. دانشیار پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام، قم، ایران.
Email: h.motahari@isca.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ اسلام، مجتمع امین، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
Email: hoseinmohammadi31@yahoo.com

۱. مقدمه

سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام و نوع رفتار ایشان در معیشت فردی و اجتماعی ریشه در بایسته‌هایی دارد که در تمام ادوار زندگی آن حضرت تبلور یافته است. خاستگاه اصلی این بایسته‌ها، جهان بینی توحیدی است که ایشان برگزیده است. نوع نگاه امام علی علیه السلام به جهان و انسان، مبتنی بر نظام توحیدی است که همه جا و در همه چیز خدا را می بیند و تمام رفتارهای او برای انقیاد و اطاعت کامل از دستورات الهی شکل گرفته است. جهان بینی توحیدی امام علی علیه السلام تمام عرصه‌های حیات ایشان را پوشش داده و سیره معیشتی و اقتصادی آن حضرت قبل از حکومت و زمان حاکمیت، همگی برای رضایت الهی است. این اندیشه توحیدی، ضوابط و بایسته‌هایی را در سیره امیرالمؤمنین علیه السلام پدید آورده است که زیربنای فکری رفتارهای ایشان است. مراد از بایسته‌ها، اموری است که برای تأمین معیشت و اقتصاد در نگاه امیرمؤمنان علیه السلام اصل و اساس بوده و التزام به آنها در سیره امام علیه السلام همواره وجود داشته است. استخراج این بایسته‌ها از مجموعه میراث موجود، اهتمام ویژه ایشان نسبت به ضرورت توجه به معیشت فردی و اجتماعی را نشان می دهد. از نظر امام علی علیه السلام مسئله اقتصاد و معیشت چه در حوزه ایجاد منابع درآمد و چه در حوزه مصرف، اصل مهمی در زندگی انسان است که غفلت از آن پیامدهای ناگواری بر فرد و جامعه تحمیل می کند (ر.ک.، صادقی پناه، ۱۴۰۲).

باتوجه به اهمیت این مسئله، بررسی و ارائه آن در قالب طرحی منسجم و نظام مند ضرورت آن را نیز آشکار می کند. اگرچه مباحث مورد نظر پژوهش حاضر به طور پراکنده مورد توجه محققان پیشین بوده و به طور ضمنی در برخی پژوهش‌ها انعکاس یافته است، با رویکرد ارائه طرحی از ضوابط و بایسته‌ها در سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام، پیشینه‌ای برای آن یافت نشد. این موضوع نگارنده را بر آن داشت تا با استفاده از داده‌ها و اطلاعات تاریخی مربوطه باروش توصیفی - تحلیلی و براساس عناوین و طرح مشخص، این مسئله را بررسی کند. اگرچه برخی از این بایسته‌ها به مسئله معیشت و اقتصاد اختصاص داند، برخی دیگر عمومیت دارد و مسائلی غیر از آن دو را نیز شامل می شوند.

در کتاب **سیره اقتصادی امام علی علیه السلام** نوشته سید رضا حسینی (۱۳۹۳) به دو مقوله

تنظیم اوقات کار و نظم و وجدان کاری اشاره شده است، اما نگاه مؤلف در این کتاب فقط بیان بایسته‌ها نیست بلکه شیوه کسب درآمد امام علی علیه السلام مورد نظر ایشان است. روشن است که طرح این دو مبحث به صورت اصلی که در تمام رفتار معیشتی امام علی علیه السلام ساری و جاری بوده است نگاه بنیادی و متفاوت به این مقوله است که در کتاب فوق وجود ندارد. در بخشی از پایان نامه **سیره اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام در تولید (کیمی، ۱۳۹۳)** به مقوله نظم و وقت شناسی اشاره شده است، اما در پژوهش نیز نگاه مؤلف فقط به رعایت نظم و وقت شناسی در مسئله تولید بوده و موضوع از زاویه بایسته‌نگری بررسی نشده است. مقاله اصول پنج‌گانه در برنامه اقتصادی امام علی علیه السلام (ترابی، ۱۳۹۶) نیز پنج اصل تشویق به کار و تولید، عدالت اقتصادی، اعتدال‌گرایی، امانت‌داری و تأمین رفاه عمومی را بررسی کرده است، اما هدف آن دستیابی به اصولی در مدیریت اقتصادی جامعه بوده است نه بررسی سیره معیشتی امام علی علیه السلام و بیان بایسته‌های سیره ایشان. در بخشی از مقاله تدابیر، ارتقا و توسعه اقتصادی در سیره امام علی علیه السلام (محمدی و آقامحمدی، ۱۳۹۷) به موضوع تشویق به کار و تولید اشاره شده است، اما نویسندگان با رویکرد اجتماعی و توسعه اقتصاد در جامعه این موضوع را تحلیل کرده‌اند. پژوهش سیره اقتصادی امام علی علیه السلام در الگوی تولید و مصرف مدبرانه (عالی‌پور، کیمی‌نیا و انصاری‌مقدم، ۱۴۰۰) تشویق به کار را در سیره امام علی علیه السلام بررسی کرده است، اما هدف نویسنده بررسی کارکرد اجتماعی این مقوله بوده و نگاهی به بایسته‌نگری در سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام ندارد.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. سیره در لغت

سیره در لغت بر وزن فعله اسم مصدر از فعل سار، یسیر است که مصادر و مشتقات متعددی در کتب لغت برای آن ذکر شده است. راغب می‌گوید: «سیر یعنی، حرکت در روی زمین، در زمین راه رفتن و گذشتن و عبور کردن. سیره یعنی، حالت و روشی که انسان و غیرانسان، نهاد و وجودشان بر آن قرار دارد، خواه غریزی و خواه اکتسابی باشد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۴۳۲/۱). ابن منظور سیره را در زبان عربی از ماده سیر می‌داند و معتقد است که این واژه به معانی متفاوت مانند طریقه و

سنت آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۳۹۰/۴). سیره، اسم مصدر از باب سار، یسیر، سیرا به معنای رفتن و مصدر از باب تفعیل تسییر به معنای راه انداختن و به راه واداشتن است و اگر به باب تفاعل یعنی، تسایر برود به معنای پذیرفتن، همراهی و همگامی خواهد بود (ابن منظور، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۲۸۹/۴؛ فیروزآبادی، ۱۹۹۷، ۵۴/۲).

۲ - ۲. سیره در اصطلاح

سیره در اصطلاح معنی متفاوتی دارد. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۲۱/۲۲؛ طریحی، ۱۳۶۲، ۳۴۰/۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۸، ۹۹/۱۴؛ احسانی، ۱۳۹۱؛ داودی و حسینی زاده، ۱۳۹۸، ۱۰/۱) تاکنون تعریف واحد و مساوی که مورد وفاق همه اندیشمندان درباره سیره مطرح نشده است. مورخانی که درباره پیامبر ﷺ و روش زندگی او کتاب نوشته اند تاریخ خود را سیره النبی نامیده اند که به معنای رفتارشناسی و سبک شناسی است (ابن هشام، بی تا، ۱۵/۱). شهید مطهری می گوید: «سیره پیامبر ﷺ یعنی، سبک و روشی که پیامبر اکرم ﷺ در عمل و در روش برای مقاصد خودش به کار می برد» (مطهری، ۱۳۹۳). بنابراین، مراد از سیره در نوشتار حاضر، سبک و شیوه رفتار امیرمؤمنان ﷺ براساس اصول و مبانی فکری آن حضرت است که در کلام امام حسین ﷺ نیز به آن اشاره شده است: «ارید آمر بالمعروف و انهی عن المنکر و اسیر بسیره جدی ﷺ و ابی علی بن ابی طالب ﷺ؛ اراده دارم امر به معروف و نهی از منکر کنم و روش جد و پدرم را دنبال نمایم» (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۸۹/۴).

۲ - ۳. مفهوم شناسی عیش

عیش در لغت به معنای زندگی و واژه معیشت به معنای آنچه که مایه زندگی است به کار رفته است: «العیش: الحیاه، والمعیشه: التي یعیش بها الانسان من المطعم والمشرب». (فراهیدی، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۲۹۱/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۶ هـ.ق، ذیل واژه عیش) در میراث موجود از امام علی ﷺ در قالب خطبه ها، نامه ها و... این واژگان به همان معانی لغوی به کار رفته اند (شریف رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق). بنابراین، مفهوم معیشت در سیره امام علی ﷺ با تأثیر از اقتضائات زندگی فردی و اجتماعی، هم شامل چگونگی ایجاد منابع درآمد برای تهیه اسباب و وسایل زندگی مانند مسکن، خوراک، پوشاک و... و هم شامل چگونگی هزینه کرد برای مصرف آنها می شود.

۲-۴. مفهوم‌شناسی اقتصاد

اقتصاد در زبان فارسی به معنای میانه‌روی و ایجاد تعادل در دخل و خرج است. در اصطلاح اقتصاددانان، تعریف یکسان و مورد قبولی برای آن وجود ندارد؛ زیرا تعریف‌های موجود در درجه اول، جامعیت کافی و لازم را ندارد و در درجه دوم، با مسلم فرض کردن موضوعات، این تعریف‌ها به دور باطلی از تعریف‌های جدید می‌انجامد. تعریفی که بیشتر اقتصاددانان در مورد آن اتفاق دارند، چنین است: «اقتصاد عبارت است از: مطالعه چگونگی استفاده از منابع کمیاب جامعه به منظور تولید کالاهای باارزش و توزیع بین افراد مختلف» (سالواتوره و دیولیو، ۱۳۹۹). «اقتصاد یعنی، بررسی روش‌های مختلف با هدف به‌کار بردن منابع کمیاب و محدود جامعه برای تولید انواع کالاها و خدمات در جامعه که به منظور ارضا و تأمین هرچه بیشتر و بهتر خواسته‌ها و نیازهای نامحدود افراد جامعه در علم اقتصاد صورت می‌گیرد» (نخعی اغمیونی و نجارزاده، ۱۳۸۲). نکته مورد توجه در پژوهش حاضر بایسته‌های حاکم بر اقتصاد، معیشت و تأمین نیازهای زندگی از منظر امیرمؤمنان علیه السلام است که همواره در سیره آن حضرت تداوم داشته و در قالب منش، سبک و روش خاص در زندگی ایشان جاری بوده است.

۳. بایسته‌های سیره معیشتی و اقتصادی امیرالمؤمنین علیه السلام

۳-۱. آخرت محوری

آخرت محوری از بایسته‌های سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام و از مهمترین آموزه‌های دینی است که تأثیرات فردی و اجتماعی شگرفی در اصلاح رفتارهای انسان دارد. این مؤلفه موجب می‌شود که انسان معتقد به این آموزه، سبک زندگی دنیایی خود را به‌گونه‌ای سامان دهد که سعادت اخروی او را نیز تأمین کند و تمام زوایای زندگی او با معیارهای دینی هماهنگ بوده و موجبات خودسازی و رشد معنوی او را فراهم کند. پیوند اجتماعی میان افراد جامعه ایجاد می‌کند که هر فردی نسبت به افراد دیگر همان احساس مسئولیتی را داشته باشد که نسبت به خود دارد؛ زیرا سرنوشت فرد از سرنوشت جامعه جدا نیست. از همین روست که تلاش برای فراهم کردن زمینه سعادت دیگران که سرنوشت مشترک با انسان دارد وظیفه همگانی است و براساس اقتضائات رویکرد آخرت محوری،

یک فرد نمی تواند فارغ از آسایش و آرامش دیگران، آسایش و آرامش داشته باشد. بنابراین، از داشته های خود و امکانات در اختیار برای رسیدگی به دیگران هزینه کرده و این هزینه را نوعی سرمایه گذاری قلمداد می کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این مورد می فرماید: «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتة» (دلیلی، ۱۳۷۷، ۱/۱۸۴؛ شعیری، بی تا).

چنین رویکردی به آخرت، اصل مهمی را در حکومت اسلامی رقم می زند و مسئولیت خطیری برعهده زمامداران قرار می دهد که رعایت و برقراری عدالت اجتماعی است. (ر.ک.، شریف رضی، ۱۴۱۴ه.ق) از مهمترین عوامل تحقق این اصل، ایمان به آخرت و باور به پاداش اخروی است؛ زیرا انسانی که به تجسم اعمال و حسابرسی دقیق روز جزا باور داشته باشد کمترین ستمی در حق دیگران مرتکب نمی شود و برای انجام وظایف خود درقبال دیگران تلاش می کند. در پرتو چنین نگاهی است که حقوق انسان ها رعایت و عدالت میان آنها برقرار می شود. سراسر زندگی امام علی علیه السلام با عدالت آمیخته است؛ رعایت حقوق دیگران و اجرای عدالت اجتماعی برای ایشان تا آنجا اهمیت دارد که تمام توان خود را برای ممانعت از تضییع حقوق دیگران و رفع ظلم و ستم از مردم هزینه کرد. ایشان می فرماید: «به خدا سوگند! اگر شب ها تا به صبح بستر من نوک خارهای جان گداز باشد و روزها زنجیر در دست و پای من نهند و در کوچه و بازار بکشانند از آن خوش ترم که در دادگاه بزرگ پروردگار خویش حاضر شوم، درحالی که ستمی بر بنده ای از بندگان خدا کرده باشم و حق کسی را غصب نموده باشم» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ه.ق). آخرت محوری و باور به حسابرسی روز جزا نقش مهمی در سیره آن حضرت داشته است. بر مبنای همین نگاه است که امام علی علیه السلام هرگونه تمایز را در برخوردها و اعطای حقوق از میان مردم برچیده و برای تمام مردم حقوق مساوی قائل بود (محمودی، ۱۳۸۰، ۱/۱۸۹).

مسئله آخرت محوری، انفاق و کمک مالی به دیگران را نیز به دنبال دارد؛ زیرا آنچه مانعی برای انفاق است، دلبستگی و وابستگی به مال دنیا و شهوات و لذت های مادی است. انسانی که به چیزی دلبستگی ندارد به راحتی می تواند از آن فاصله گیرد و آن را از خود دور کند به ویژه آنکه برای انفاق و تأمین نیازهای دیگران پاداش بیکرانی نهفته که از سوی مالک روز جزا تضمین شده است. (ر.ک.، بقره: ۲۴۵؛ عادیات: ۶-۹) از آثار مهم اجتماعی آخرت گرایی، پیشگیری از انحرافات اخلاقی مانند ریاست طلبی و تضییع حقوق دیگران

است. از همین روست که آخرت‌گرایی برای حاکمان و زمامداران اهمیت دوچندانی می‌یابد؛ زیرا این افراد بر مسند قدرت قرار دارند و بر جان، مال و سرنوشت مردم مسلط می‌باشند و کوچک‌ترین انحراف از مسیر درست می‌تواند پیامدهای ناگواری را به بار آورد و حقوق مردم زیر پا گذاشته شود. به‌ویژه آنکه قدرت، لغزشگاه بزرگی است که ایمن ماندن از آن نیازمند باور به حسابرسی دقیق است. امام علی علیه السلام برای دور نگه داشتن کارگزاران خود از انحرافات اجتماعی و تضييع حقوق مردم از باور به روز جزا و حسابرسی اعمال بسیار بهره برده است (ر.ک.، شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق).

اثر فردی و اجتماعی آخرت‌گرایی، ایثارگرایی است. این ویژگی جز با اعتقاد به پاداش اخروی میسر نیست؛ زیرا انسانی می‌تواند خودش را از بهره‌های دنیایی خود محروم کند و آنها را به دیگران ببخشد که اعتقادی به جبران آن در روز جزا داشته باشد و گرنه بدون هیچ پاداشی، محروم کردن خود از اموری که نیاز شدید به آنها دارد جز در انسان‌های وارسته و معدود یافت نمی‌شود. این ویژگی به‌ویژه برای مسئولان و کسانی که منصب‌های اجتماعی دارند اهمیت و ارزش والاتری دارد. امام علی علیه السلام چه در سیره فردی و آن زمان که حاکم نیست و چه در دوره حاکمیت و رهبری، به حد‌اعلای این ویژگی آراسته است. **قرآن کریم** درباره ایثار بی‌ظنیر ایشان و خاندانش به مسکین، یتیم و اسیر با وجود نیاز شدید به آب و نان موجود، سوره «هل‌اتی» نازل کرد و از اوج انفاق این خاندان برای رضای الهی سخن گفت. ایشان در دوره حاکمیت نیز تمام دسترنج‌های خود را صرف فقرای می‌کرد و خود از خشن‌ترین لباس‌ها و غذاها استفاده می‌کرد و در مواجهه با اعتراض دیگران که می‌گفت: «چرا این قدر به خود سخت می‌گیری». وی دلیل این کار را همسویی با فقیرترین افراد جامعه می‌دانست (ر.ک.، شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق).

۲-۳. کم‌هزینگی

از والاترین ارزش‌ها در آموزه‌های اسلامی، قناعت و کم‌هزینگی با وجود پیرکار بودن است. در نگاه رهبران دینی به‌ویژه امام علی علیه السلام این ویژگی چنان اهمیت دارد که والاترین امتیاز را برای فرد به‌دنبال دارد. امام علی علیه السلام وقتی از امتیازات یاران خود سخن می‌گفت از کم‌هزینگی آنها یاد می‌کرد. ایشان هنگام عیادت از صعصعه بن صوحان به او فرمود: «همانا تو

تا آنجا که دانسته‌ام یاوری نیکو و کم‌هزینه‌ای» (یعقوبی، ۱۳۷۱، ۲/۲۰). وقتی زیدبن صوحان از اصحاب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام در جنگ جمل شهید شد امام علیه السلام به بالین او آمد و فرمود: «خداوند تو را رحمت کند ای زید! که به راستی کم‌زحمت و پرکار بودی» (مفید، ۱۳۹۴). در این بیانات، امام علیه السلام از بین تمام کمالات و ویژگی‌های یاران خود به کم‌هزینگی و اندک بودن تعلقات دنیوی و پرکار بودن آنها اشاره می‌کند.

۳-۳. رعایت حقوق مستضعفان و محرومان

در سیره امام علی علیه السلام تأمین رفاه و آسایش مردم از مهمترین بایسته‌ها و وظایف حاکمان و زمامداران اسلامی است. در حکومت اسلامی حقوق تمام شهروندان باید تأمین و رعایت شود تا در حق محرومان و مستضعفان اجحافی صورت نگیرد و تمام افراد حقوق مساوی داشته باشند. زمامداران در حکومت اسلامی موظف می‌باشند که با ایجاد اشتغال، رونق بخشیدن به تجارت، صنعت، کشاورزی و درآمدزایی، زمینه‌های آسایش مردم و به‌ویژه قشر محروم جامعه را فراهم کنند. امیرمؤمنان علیه السلام اهتمام به این موضوع را وظیفه‌ای الهی می‌داند و می‌فرماید: «خداوند از اهل دانش پیمان گرفته است که اگر برای آنها مقدور بود در مقابل شکمبارگی ستم‌پیشگان و بی‌نوایی ستم‌دیدگان ساکت نمانند» (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق). جامعه‌ای که زمامداران آن با شکمبارگان سازش کنند و در برابر حقوق از دست رفته ستم‌دیدگان چشم ببندند، همگان در آتش درماندگی و درهم‌ریختگی اوضاع خواهند سوخت. امام علی علیه السلام در عمل نیز پایبند به این منطق بود. ایشان به نزدیک‌ترین یار و کارگزار خود چنین توصیه می‌کند: «خدا را! خدا را! درباره قشر ضعیف جامعه! آنان که راه چاره را گم کرده و از چشم همه افتاده‌اند. در میان آنان مستمندانی است که به روی خود نمی‌آورند، اما مستحقند» (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق). سپس آن حضرت به او چنین راهکار می‌دهد که سهمی از بیت‌المال و غلات زمین‌های خالصه را به آنها اختصاص دهد، البته نه از باب منت‌گذاری، بلکه حقی است که آنها به گردن حاکم اسلامی دارند (ر.ک.، شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق). توجه به این مسئله تا آنجا مهم است که نمی‌توان به بهانه کارهای مهمتر از آن غافل شد و از تأمین نیازهای آنها عذر آورد (ر.ک.، شریف‌رضی، ۱۴۱۴ ه.ق). جملات امام علی علیه السلام نشان می‌دهد که تمام افراد جامعه باید از حق خود برخوردار باشند و زمانی می‌توان از تحقق این مسئله سخن گفت که محرومان و مستضعفان جامعه به حقوق

خود رسیده باشند. رسیدگی به امور محرومان و اقشار ضعیف در سیره عملی امام علیه السلام نمود برجسته دارد.

آن حضرت زمانی با پیرمرد نیازمندی روبه‌رو شد. وقتی جوایای حال او شد به ایشان گفته شد که وی پیرمردی است نصرانی. حضرت فرمود: «تا توان داشت از او کار کشیدید حال که ناتوان شده است رهایش کردید؟ نیازهای او را از بیت‌المال تأمین کنید» (جرع‌المی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۴۹/۱۱). در اتفاق دیگری امام علیه السلام با پیرزنی مواجه شد که مشک آبی حمل می‌کرد؛ حضرت مشک را گرفت و به خانه پیرزن رساند. وقتی فهمید پیرزن همسر رزمنده‌ای شهید است تأثر شدیدی بر تمام وجودش سایه افکند. فردای آن روز با زنبیلی از طعام به منزل او رفت و با فرزندش بازی کرد. پس از آن، صورت خود را به آتش تنوری که شعله‌ور بود نزدیک کرد و به خود چنین خطاب می‌کرد: «ای علی! بچش طعم آتش را. این سزای کسی است که از حقوق بیوه‌زنان و یتیمان غافل بماند» (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۱۱۵/۲).

از مهمترین نکات در سیره امام علی علیه السلام این است که به فقیران و محرومان به گونه‌ای رسیدگی شود که بی‌نیاز شوند و اظهار فقر نکنند. وظیفه زمامداران و حاکمان اسلامی است که فقیران و محرومان را شناسایی کنند و منتظر نمانند تا خود آنها اعلام فقر کنند. چه بسا انسان‌هایی که با وجود شدت نیاز از اظهار آن احساس شرمندگی کنند و یا عزت‌نفس آنها اجازه اظهار فقر را ندهد. این وظیفه حکومت اسلامی است که به آنها رسیدگی کند. (ر.ک.، ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۳۳۶/۲) نکته مهم دیگر در سیره امام علی علیه السلام هم‌طرزای زمامداران با افراد محروم است. سطح زندگی مسئولان در حکومت اسلامی باید هم‌ردیف با معمول مردم باشد. زمامداری که زندگی او با تشریفات و تجملات آمیخته باشد درد محرومان را درک نمی‌کند چنان‌که حضرت به مالک می‌فرماید: «مبادا! فرورفتن در نعمت از پرداختن به آنان (محرومان) بازت دارد» (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق). وقتی به امام علی علیه السلام خبر دادند عثمان بن حنیف (فرماندار حضرت در بصره) به مهمانی گروهی خاص و تشریفاتی رفته است، آن حضرت با نگارش نامه‌ای به شدت این نوع رفتار او را نکوهش کرد (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق). چنین شیوه‌ای را در حکومت اسلامی پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم جز در سیره امیرمؤمنان علیه السلام و دیگر ائمه علیهم السلام نمی‌توان یافت.

۳-۴. رفع نیاز محرومان

تلاش برای رفع نیاز محرومان از آموزه‌های مهم **قرآن** و اسلام است که در این مورد تکالیفی برعهده افراد غنی است تا میان افراد محروم و غنی تعادل ایجاد شود و شکاف طبقاتی در جامعه رنگ ببازد. وضع قوانینی مانند وجوب پرداخت خمس و زکات اموال، پرداخت کفاره و غیره، همچنین ترغیب بر رفتارهای انسانی مانند انفاق کردن، صدقه دادن، قربانی کردن، افطاری دادن، عقیقه کردن، قرض دادن و غیره و نیز بیان ثواب‌ها و پاداش‌هایی که در قبال آنها وعده داده شده است، نشان از اهتمام ویژه اسلام به این مسئله دارد. این آموزه‌ها در سیره امام علی علیه السلام و سایر اهل بیت علیهم السلام، تجسد عینی یافته و آن بزرگواران با تأسی از تعالیم دینی چه در قالب گفتار و چه در قالب رفتار، تمام اهتمام خود را نسبت به محرومیت‌زدایی و حمایت از اقشار محروم جامعه به کار گرفته‌اند. سفارش اکید به کار کردن و تلاش و تولید، تأکید بر نگهداری درآمدها، به‌کارگیری شیوه درست مصرف، رعایت اعتدال در مصرف، پرهیز از عمل حرام تبذیر، پرهیز از منفعت‌محوری فردی و شخصی، داشتن برنامه درست برای معیشت، تأکید فراوان بر رعایت عدالت و دوری از هرگونه تبعیض در توزیع درآمدهای حاصل از فعالیت‌های اقتصادی، نمایانگر اقدامات جدی برای رفع نیازهای محرومان است. از جمله مهمترین اقدامات عملی در سیره امام علی علیه السلام برای محرومیت‌زدایی عبارتند از: وقف املاک کشاورزی (ر.ک.، ابن فرحون، بی تا، ۱/۲۲۵؛ سمهودی، ۱۴۱۹ ه.ق، ۳-۴/۱۱۸۶)، وقف صد هزار نخل کاشته شده توسط آن حضرت (ر.ک.، ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ ه.ق، ۲/۱۲۳)، وقف چاه‌ها (ر.ک.، ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ ه.ق، ۲/۱۲۳؛ ابن فرحون، بی تا، ۱/۲۱۱)، وقف چشمه‌ها (ر.ک.، نوری، ۱۳۶۹، ۱۴/۶۲؛ میرد، ۱۴۱۷ ه.ق، ۲/۱۷۲-۱۷۳)، وقف غلات و محصول باغ‌ها و مزرعه‌هایی که حاصل دسترنج ایشان بوده است (ر.ک.، کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۵/۷۵؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ه.ق، ۱۵/۱۴۷)، وقف خانه و اثاثیه آن (ر.ک.، صدوق، ۱۴۱۳ ه.ق، ۴/۲۴۸؛ طوسی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۹/۱۳۱؛ قاضی نعمان مغربی، ۱۳۸۵، نوری، ۱۳۶۹، ۲/۵۱۱). ایثارهایی که نمونه آن در **قرآن** اشاره شده و جزو ویژگی‌های خاص امام علی علیه السلام و همسر و فرزندان اوست (ر.ک.، انسان: ۸) و نیز انفاق تنها مالی که در اختیار داشت - با تمام عسر و حرجی که دامنگیر ایشان بود - (ر.ک.، بقره: ۲۴۷).

۳-۵. اهمیت دادن به کار و تلاش

در سیره امام علی علیه السلام اهمیت دادن به کار و تلاش جایگاه والایی دارد. حضرت می‌فرماید:

«کار و تلاش، لازمه زهد و تقوی است» (مفید، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۱۵۹/۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۲۰/۴؛ اربلی، ۱۳۸۱، ۳۳۰/۲).

ازمنظر ایشان بر انسان مؤمن است که بخشی از اوقات خود را به این موضوع اختصاص دهد چنان که می‌فرماید: «سزاوار است که شخص مؤمن شبانه روز خود را به سه قسمت تقسیم کند: زمانی را برای نیایش و عبادت پروردگار و زمانی را برای تأمین نیازهای زندگی و زمانی را برای خود و لذت‌هایی که حلال و زیباست، اختصاص دهد» (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ص ۳۹۰؛ حرانی، بی‌تا، ۲۰۳/۱). در نگاه امام علیه السلام کوتاهی در کسب روزی، موجبات ابتلا به غم و اندوه را فراهم می‌کند (شریف‌رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق).

بررسی سیره امام علیه السلام نشان می‌دهد که میان گفتار و رفتار ایشان در تمام ادوار حیات، هماهنگی کامل وجود داشت و تمام عمر حضرت چه در دوره قبل از حکومت و چه در دوان حاکمیت، آمیخته با کار و تلاش بوده است (ر.ک.، ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۷۸/۱۲؛ حلی، ۱۴۰۷ هـ.ق) به‌گونه‌ای که هرگاه از کاری فارغ می‌شد به کار دیگری می‌پرداخت (ر.ک.، دیلمی، ۱۳۷۷، ۲۱۸/۲؛ ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷ هـ.ق). در نهایت نیز بیشتر دسترنج امام علی علیه السلام صرف نیازهای فقیران و یتیمان و آزادی بردگان می‌شد (ر.ک.، سیدین طاووس، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۴۴۴/۱؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۳۱۷/۱).

۳-۶. تولید شغل برای دیگران و کارآفرینی

برخی افراد اجتماع به دلایل مختلفی فاقد شغل و درآمدند. در دوران ائمه علیهم السلام به دلیل اقتضائات موجود، افراد بسیاری به صورت برده و اسیر جنگی وارد جامعه می‌شدند و با توجه به ناهنجاری‌های جامعه به ناچار برده باقی ماندند؛ اگرچه بردگی با اساس فرهنگ اسلام ناسازگار بود. رهایی این افراد در درون جامعه بدون داشتن شغل موجبات فساد اجتماعی را فراهم می‌کرد و از سویی شغل مناسب آنها نیز وجود نداشت. در این شرایط نابه‌هنجار از مؤثرترین کارها در سیره اهل بیت علیهم السلام ایجاد شغل در حد ممکن برای این افراد بود تا هم شغلی برای آنها فراهم شود و هم با فرهنگ دینی آشنا و تربیت شوند. این موضوع در سیره امام علی علیه السلام بیش از ائمه دیگر به چشم می‌آید. امام علیه السلام تعداد بسیاری از این افراد را در مزرعه‌ها و کارهای دیگر به خدمت می‌گرفت و با اختصاص بخشی از محصول به آنها مسیر زندگی جدید، مستقل و آبرومندانه را برای آنها باز می‌کرد که اسامی برخی آنها در منابع آمده است. (ر.ک.، ابن‌شبه، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۲۲۵/۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۱۴۶/۹؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۹۹/۱۹)

شیوه آن حضرت در احداث زمین‌های زراعی و کشاورزی این بود که در آغاز، با دست

خود چاه می‌کند، زراعت می‌کرد و باغ احداث می‌کرد (ر.ک.، ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۷۸/۱۲؛ ابن فهد حلّی، ۱۴۰۷ هـ.ق) و به تدریج با توسعه کار، نیروهایمان مانند غلامان و موالیان را در کنار خود به کار می‌گرفت (ر.ک.، سیدبن طاووس، البقیع، ۱۴۱۳ هـ.ق، اربلی، ۱۳۸۱/۱، ۳۴۲) و بر کار آنها نظارت می‌کرد (ر.ک.، ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۷۸/۱۲؛ ابن فهد حلّی، ۱۴۰۷ هـ.ق؛ سیدبن طاووس، ۱۴۱۳ هـ.ق). بعد از آنکه زمین‌ها را آباد و مزارع را به سرانجام می‌رساند برای حفاظت و رسیدگی به آنها و کیلان زراعی می‌گماشت تا در کاشت و برداشت‌ها براساس نظر حضرت رفتار کنند (ر.ک.، حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۹/۵). این امر موجب می‌شد که افراد زیادی به کار مشغول شوند. این تدبیر امام علی علیه السلام صدها نفر را مشغول به کار کرد (ر.ک.، ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۲۲۵/۱) و کارآفرینی را در زندگی ایشان به ثبت رساند. این رفتار نشان دهنده اهتمام امام علی علیه السلام به این مسئله به ویژه برای نیازمندان و اقشار ضعیف جامعه دارد.

۳-۷. نظم و وجدان کاری

بهره‌گیری مفید از تمام لحظات عمر و داشتن نظم دقیق در کارها از ویژگی‌های بارز در زندگی امام علی علیه السلام بود. آن حضرت چنان نظم و وجدان کاری داشت که در هیچ شرایطی از انجام فعالیت‌ها بازماند و شرایط نامساعد جسمی و روحی را بهانه ترک وظایف و کارها قرار نداد و از هر شرایطی برای پیش برد کار و انجام وظایف و مسئولیت‌ها بهره‌گرفت. نمونه روشن این نظم و وجدان کاری در جنگ خیبر تبلور یافت؛ آن‌گاه که به چشم درد شدیدی مبتلا بود و توان حضور در صحنه جنگ را نداشت، اما وجدان کاری، قرار را از ایشان گرفت و با وجود درد شدید به آسیاب کردن پرداخت. (ر.ک.، ابن حنبل، ۱۴۳۰ هـ.ق، ۶۸۳/۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ هـ.ق، ۱۴۲/۳) امام باقر علیه السلام نظم و برنامه کاری در سیره امام علی علیه السلام را چنین توصیف می‌کند: «برنامه کاری امام علی علیه السلام چنین بود که پس از ادا نماز صبح تا طلوع خورشید، پیوسته به تعقیبات می‌پرداخت. پس از آنکه خورشید طلوع می‌کرد به فقیران و دیگر مردم، فقه و قرآن می‌آموخت و در ساعت مشخصی به جلسه پایان می‌داد» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۱۰۹/۴).

یکی از بایسته‌های مورد اهتمام در سیره امام علیه السلام تنظیم اوقات کار و فراغت بود. در بینش آن حضرت فراغت برای دست‌یابی به لذت‌های ناشی از هواهای نفسانی هرگز جایی نداشت. از این رو، ذره‌ای از وقت را به بطالت و خوش‌گذرانی اختصاص نمی‌داد.

بینش توحیدی امام علیه السلام او را فقط به کارهایی در مسیر رضایت خداوند سوق داده بود و تمام اوقات شبانه روز او به سمت جلب خشنودی خداوند تقسیم بندی شده بود؛ زمانی برای استراحت و شادی، زمانی برای عبادت و زمانی نیز برای رسیدگی به امورات زندگی و خانواده. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ هـ.ق؛ صدوق، ۱۳۷۷)

۳-۸. تدبیر و برنامه ریزی

حسن تدبیر یکی از بایسته ها و ضوابط اساسی در تدبیر معاش است. امام علی علیه السلام می فرماید: «حسن تدبیر، دارایی اندک را رشد می دهد و سوء تدبیر، ثروت بسیار را به باد فنا می دهد» (الینی واسطی، ۱۳۷۶). مطابق برخی گزارش ها امام علی علیه السلام قبل از کشاورزی و باغداری در ینبع، نگاه زمین شناسانه به کوه های ینبع انداخت و فرمود: «در دل تو (ای کوه!) منبع آب گوارا بسیار وجود دارد» (سمهودی، ۱۴۱۹ هـ.ق، ۴/۱۶۶). از این گزارش چنین به دست می آید که برنامه ریزی و عاقبت اندیشی سبب سود فراوان و افزایش اموال و موفقیت می شود.

۳-۹. محافظت از اصل مال و بهره گیری از ثمره آن

یکی از بایسته ها در سیره معشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام محافظت از اصل مال و استفاده از منافع آن بود. آن حضرت با احداث باغات و نخلستان ها و حفر چاه ها و قنات ها، سرمایه های ارزشمندی را فراهم کرد. وی تا سال های آخر حیاتش مالکیت آنها را در اختیار داشت و با گماشتن کارگران باتجربه برای نگهداری و رسیدگی به آنها سود سرشاری به دست می آورد و آن سود را در راه رضای خدا و تأمین نیازهای مردم مصرف می کرد. ایشان در نهایت همه اموال و املاک خود را در راه خدا وقف و از این راه حفاظت از اصل و بهره وری از منافع آنها را برای همیشه تثبیت کرد. امام علی علیه السلام در وصیت نامه خود به متولیان وقف بعد از حسنین علیهم السلام شرط کرد که اصل مال را به حال خود باقی گذارده و چیزی از آن فروخته و بخشیده نشود و به ارت نرسد. ایشان در وصیتی به فرزندان خود سفارش کرد نهال های نخل های موقوفات را نروشنند (شریف رضی، ۱۴۱۴ هـ.ق؛ طوسی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۹/۱۴۵) تا به قدری فراوان شوند که شناختن نخلستان ها برای کسی که آنها را پیش از این دیده باشد، دشوار شود (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۱۵/۱۴۸).

۴. نتیجه‌گیری

با وجود اینکه به طور عمومی از امام علی علیه السلام چهره‌ای دنیاگریز و بی‌اعتنا به مسائل معیشتی به تصویر کشیده است، موضوع معیشت، اقتصاد و تأمین نیازهای زندگی جایگاه مهمی در سیره آن حضرت داشت به گونه‌ای که کار، تلاش، تولید و آبادسازی انبوه مزارع، باغات و چشمه‌ها (چاه‌ها) توسط امیرمؤمنان علیه السلام در عصر خود بی‌نظیر بود و هیچ فردی مانند ایشان در این راستا زحمت نکشیده است. اگرچه این مهم در ۲۵ سال زندگی امام علیه السلام در دوره خلفا انجام شد که شرایط زمانه، آن حضرت را از زعامت سیاسی و اداره امور مسلمانان محروم کرد، همین موضوع حاکی از آن است که فرد مسلمان نمی‌تواند و نباید نسبت به مسائل معیشتی و اقتصادی بی‌اعتنا باشد و باید نهایت تلاش خود را برای تأمین نیازهای زندگی به کار گیرد. سیره معیشتی و اقتصادی امام علی علیه السلام از بایسته‌هایی پیروی می‌کرد که ناشی از نوع جهان بینی آن حضرت بود و همواره در زندگی حضرت استمرار داشت. بررسی این موضوع در منابع و داده‌ها، یافته‌هایی را در قالب بایسته‌های حاکم بر سیره معیشتی و اقتصادی امیرمؤمنان علیه السلام آشکار می‌کند که عبارتند از: آخرت محوری، کم‌هزینگی، رعایت حقوق مستضعفان و محرومان، رفع نیاز محرومان، اهمیت دادن به کار و تلاش، تولید شغل برای دیگران و کارآفرینی، وجدان کاری و نظم، تدبیر و برنامه‌ریزی، محافظت از اصل مال و سرمایه و استفاده از منافع آن.

فهرست منابع

- * **قرآن کریم** (۱۳۸۰). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ ه.ق). **شرح نهج البلاغه**. محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.
 ۲. ابن شیهه نمیری، عمر بن شیهه (۱۴۱۰ ه.ق). **تاریخ المدینه المنوره**. محقق: فهم محمد شلتوت. قم: دارالفکر.
 ۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ ه.ق). **تحف العقول**. محقق: غفاری، علی اکبر. قم: جامعه مدرسین.
 ۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۱۲ ه.ق). **مناقب آل ابی طالب علیهم السلام**. محقق: بقاعی، یوسف. بیروت: دارالاضواء.
 ۵. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۳ ه.ق). **الیقین**. قم: مؤسسه دارالکتاب.
 ۶. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ ه.ق). **اقبال الاعمال**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
 ۷. ابن فرحون، عبدالله بن محمد (بی‌تا). **تاریخ المدینه المنوره**. محقق: شکری، حسین بن محمد. بیروت: دارالایقین بن ابی‌الارقم.
 ۸. ابن فهد حلی، احمد بن فهد (۱۴۰۷ ه.ق). **عده الداعی و نجاح الساعی**. بیروت: دارالکتب الاسلامی.
 ۹. ابن منظور، محمد بن مکرّم (۱۴۱۶ ه.ق). **لسان العرب**. محقق: مکتب تحقیق التراث. بیروت: احیاء التراث و مؤسسه التاریخ العربی.
 ۱۰. ابن هشام، عبدالملک بن هشام (بی‌تا). **السیره النبویه**. بیروت: دارالمعرفه.

۱۱. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۴۱۵ هـ.ق). *الآغانی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. احسانی، محمد (۱۳۹۱). *سیره اخلاقی و تربیتی معصومین علیهم السلام*. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۱۳. احمد بن حنبل (۱۴۳۰ هـ.ق). *فضائل الصحابه*. قاهره: دار ابن جوزی.
۱۴. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱). *کشف الغمه فی معرفه الأئمه*. محقق: رسولی محلاتی، سید هاشم. تبریز: بنی هاشمی.
۱۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ هـ.ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. محقق: رجایی، سید مهدی. قم: دارالکتب الاسلامی.
۱۶. حاکم نیشابوری (۱۴۱۱ هـ.ق). *المستدرک علی الصحیحین*. محقق: مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ هـ.ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۸. داودی، محمد، و حسینی زاده، سید علی (۱۳۸۹). *سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام*. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۱۹. دلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۷). *ارشاد القلوب*. مترجم: رضایی، سید عبدالحسین. تهران: اسلامیه.
۲۰. راغب اصفهانی (۱۴۱۶ هـ.ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
۲۱. سالواتوره، دومینگو، و دیولویو، یوجین. ا (۱۳۹۹). *اصول علم اقتصاد*. مترجم: ضیایی بیگدلی، محمد، و مهدی پور، علی. تهران: کوهسار.
۲۲. سمهودی، علی بن احمد (۱۴۱۹ هـ.ق). *وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۳. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ هـ.ق). *نهج البلاغه*. محقق: صبحی صالح. قم: هجرت.
۲۴. شعیری، محمد بن محمد (بی تا). *جامع الاخبار*. نجف: مطبعه حیدریه.
۲۵. صادقی پناه، حسن (۱۳۹۲). *نقش حکومت در سیره معیشتی امام علی علیه السلام: مقایسه سیره معیشتی امام علی علیه السلام قبل و در دوران حکومت*. رساله دکتری. مجتمع آموزش عالی تاریخ، سیره و تمدن اسلامی. جامعه المصطفی العالمیه. قم.
۲۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۶۲). *الخصال*. محقق: غفاری، علی اکبر. قم: جامعه مدرسین.
۲۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۷۷). *معانی الاخبار*. مترجم: محمدی شاهرودی، عبدالعلی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۷۸). *عیون اخبار الرضا علیه السلام*. تهران: نشر جهان.
۲۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ هـ.ق). *من لا یحضره الفقیه*. محقق: غفاری، علی اکبر. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۳۰. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸). *المیزان*. مترجم: موسوی همدانی، سید محمد باقر. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۳۱. طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲). *مجمع البحرین*. محقق: احمد الحسینی. تهران: مرتضوی.
۳۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۸). *الامالی*. مترجم: حسن زاده، صادق. قم: اندیشه هادی.
۳۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ هـ.ق). *تهذیب الاحکام*. محقق: موسوی خرسان، حسن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۴. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۸ هـ.ق). *العین*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۵. فیروزآبادی، محمد (۱۹۹۷). *القاموس المحیط*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۶. قاضی نعمان مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). *دعایم الاسلام*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۳۷. قاضی نعمان مغربی، نعمان بن محمد (۲۰۰۶). *شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار علیهم السلام*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ هـ.ق). *الکافی*. محقق: غفاری، علی اکبر، و آخوندی، محمد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۹. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. محقق: حسینی بیرجندی، حسین. قم: دارالحديث.
۴۰. مبرد، محمد بن یزید (۱۴۱۷ هـ.ق). *الکامل فی اللغة و الادب*. قاهره: دارالفکر العربی.
۴۱. محمودی، محمد باقر (۱۳۸۰). *نهج السعاده فی مستدرک نهج البلاغه*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۲. مطهری، مرتضی (۱۳۹۳). *سیری در سیره نبوی*. قم: صدرا.
۴۳. مفید، محمد بن محمد (۱۳۹۴). *الاختصاص*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۴۴. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ه.ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. محقق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام. قم: کنگره شیخ مفید.
۴۵. نخعی اغمیونی، منیژه، و نجارزاده، رضا (۱۳۸۲). *واژه‌های کلیدی اقتصاد خرد و کلان*. تهران: شرکت نشر و بازرگانی وابسته به مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۴۶. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۶۹). *مستدرک الوسایل و مستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۴۷. یعقوبی (۱۳۷۸). *تاریخ یعقوبی*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

